

ДЕТКИП ТУР МЕН

Бо чмалын февраль 27-де «Шын» солунга Эрес Нурзатты «Ындыр номнар болза» деп чагаанын жомолаш, чалгыч эвес-даа болумза, мында оон бодалдарын бүтүрүп-биле деткип тур мен. Моголар дугайында солунгага харын би-жил-ле турар, мычазда-даа тускай ном ам-даа үймээни че-ре-де дарааданчыг ийин бо.

Тыва-касык калдыг моголар турбаан дээрли: Арзылан Ча-мзын, Сталын-Сарыг-оол, Сарыглар Семис-оол, Ондар Суур-оол дээр, өске-даа моголорун номдарын, кааа, каш-каш улаа шүүленин, бичим-ат-шолалыг, шыналдырлыг, кубок-таралыг болган оон-даа өске талаларын чый бижи тургаш, ол дугайын черле ном кылдыр үндүрүс чүз?

Кайгамчыктыг кашпатай, каш улаа эртин келген чүгүрүк, чөлөр, чыраалар, саяктар—кандыг ачтар биске турбаан деп, ол дугайын чүгө бижиwes бис. База чоунун чанчыл-дарыгга хамааржыр чүүлдер шыкажыл. Кыргындар, ону би-мир улус «кызыл-дустай» бээрзе, кымнардан дыннап би-жиле алармы? Мээн-не билирин Сүт-Хөлгө Доржу Содунам-овичи Ховалыгын чүгүрүк шыгаш азы бар чүз. Ол чүгө кожуунууга эвес, харын өске кожуунарга, сумуларга че-же-даа катат эрткен ийин.

40 чылдар үзүндө Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуундарын азында Дон-Терек деп черге уугу мар-кылаа болган. Уш кожуунун шилтингенерини аразын, га-база эртен айт ол. Дурту узун, бедек эвес, шыгедек мага-буттук, бууру-эле баштыг айт чоран. Чарыштарга ол ачтын доктаама мунукузу Доржу Ховалыгын чүгүрүк Ховалыг-оол чүз. Ачтарын салып үндүр черинге чедир-геш, чыскагап, башкарыкы кижини командалаан соода-декти айт дордан-на мурунчү өш халаап, ол олаан-на четтирбей баар айт чоран. Ол шагда баа чарын ачтын чүгүрүк чоран болган ону каш-даа катат көргөн мен. Соодаан чоруп орш көргө, алаа борбаканар мал чоржук-Чаржы-даа тергенин-не!

Ол чүгүрүк ачтын азы Каш-Хем районге көжө берген, боу хундүдүт шыгашаа-даа болза, ол черде ачылган, чурттан чоруп ийин.

Эрзинде чалгычы Эрес Нурзаттын чалгыны эстүрзе база моголар болган чүгүрүк ачтар дугайында кожомыста моолдар шыкпаш, бичим-даа болза, номнардыг болган болзу-мусаа дээр сөткенинге үнүмү кадып, ол сапалды деткип турар киж-дир мен.

Лакпай-оол МОНГУШ.
Хоочун башкы.

Чөөн-Хемчик район.

САТПАЗА ЧҮЛ?

Чыргакы—Чалаана хоорайдан ырак, улут эвес суур. Бо эвеш чурттагычыл суурда шиптирелзе чогуур айтырлар ам-даа бей. Оларын эине дүрүнчү—корум-чурум. Оон баксырай бергеннин бир чыдааган—араганы катат берген. Моон мурунда манга арага сатапай турда, мангалыг-ла түш ийин. Ам ында эвес. Араганы талона-лаа каан болза, ону сала бергенде коргунчун, мунгарын-чымын, дүрүнчү-чү дээр боор! Ол өйдө бараан садып алармы дыка берге. Арага оочураалан улус садып сымас анаар. Садыгга арага киргенде, ажил-тожуу-даа утундулар. Арага шипсе азы арага садып алыр дем-хүжү чогуу эвеш бергенде ээрин кижилер халчир, дүз-үндүс дивес-бола сок-ганым келер. Олар колдуунда-ла амыктар бар болур. Келгенде гүзүлүн көргүсүр, мейден кончү кижин чөп деп хөөрээрер. Харын-даа кыжындып, чуудурун чык бээрзе база бар.

Арага саткан чун садып дайындаан айт-хоа, машина-тех-ника үзүлбөс. Анык оолдар улут улустаа ашка, талон и-лээн, оларын араганын хунааган, дорамчылан турар. Оларнык угбалары, ачкылар бар болгай, ол хиреде өске кижилерин чүгө хунауел билбестериз! А дорамчылап, бак сөгелдеп алырга, кижинин сагыжыга чүз кирбес дээр.

Араганы кижини чүгө ижер дээр эвес, а тергезиш база садып алыр шыкажыл. Чамдык таварыдаа талон «чул» каар-тур. Ону бир кижиге бериптерге, хуабус ачкан өлүг-ден хунучу ачкар дээр шыкпаш, бажың эжин амыртпас анаар-дур.

База бир четпес чүз—арага саткан өйдө-ла, анаа-лаа кежээлерде кижини дружиниктер деп улусту шүт көрбөс. Ынчангап кежээ бажындан үнери безин коргунчүт. А аны-калар худумчуа алгыршкан, кукунушкан, сыгырган, чо-гушкан, хөрбектешкен турар.

Арага сада бергенде Култуора бажыныгга кино үймөй баар, кежээлер-даа эртпес. Киномеханик сергестезиш ту-руптур. Ону чүгө ычкар амаажылды турар чүз ирги? Чамдыкты харын думмазы кино көргүзүр-лэр. Садыгга ое-колон сада бээрзе баа ындай. Ону ижер кижилер сууру-вуста каулап турар. Бүдүн өб-бузеси-биле ижер улустар бар. Оон мыктай самогон, пиво кыларлар бар.

Бистин садымыска араганы катат садып эгелээниден бээр хөй эвеш үе эрсе-даа, үе-чегелеривис, ажи-думалары-мыс, угбаларыска чыгылган, калымы үрөп, амы-тыннаа-дан чарым чор шыкажыл. Эрткен күзү арага сатканда маа-дыр не кижини докуп алуу кады. А декабрь айда бир аны-к оол тоянчыларга тамыр үзүзү бижек-бисе шаштырар деп баарга, оларга дуза көргүзүп турган, амы-тыннаа-дан чарымал. Ол тоянчылар Алагатаман келгенер. Суурда дедүрүйшашканын чогуу бистин удуртуп баштаар дара-ларивистин кошокан, дем чогузугуш бир турганын олу-тур. Ынчан суббота хуну болгай. Бир эес дружиниктер дедүрүйшаш турган болза, ындай халап болбас турган. Ынчан арта-ла араганы талон чока садып турган болур ийин. Ашка сунган-на кижини садып ап турду. Оларын ара-мында аныктар хөй.

Чамдыкта хураа-сугаа болгонда, бот-боттарымыс шү-гүмчүлөшкөн, сагыш-сөткенинине өйүр чоруп айтырлар, айы талтыг чуртаалыг ап шыгасе апарган бис. Шүгүмчү-леткен кижинин төрөл-дөргүлү болчу бар. Хейде-ле кы-дымчал алгыржыр чүз база бар. Ынчан шын чүз чугаа-лаан кижини бурулдуз анаар.

Аныктарымыс амы үеде дем чок, хоорук. Каш чыл бу-рунгар концентер үнүрүт, темалыг солун кежээлерге киржип чордувус. Школа-биле харылаа база баксыраан. Школачылар бот-кычээ үзүндө клубка теннестеп, биль-яртап турар-дыр. Суббота-ларда база ындай: тамыс бо-ганда, шүтүт ачаа чыгып келер. Таакылаар, арага ийип, тур, бензин чыттар, чашпан тыртар таварыгалар ча-жыт эвес болгай.

Садыг хандырылганында, эмчидерин амаажылда, бай-кылар коллективизде чамдык четпестер ам-даа бар. Бай-дал мындай турда, моон сонгаар черде арага саткан ачмы бар бе деп айтыр чайгаар тургустуну келер шыкажыл.

Бистин совхоз төвүндө—Чыраа-Бажындаа шүт-ла ан-гытлар болза ий. Ынчан кижини буруу ачылдаар анаар. Сиген, тараш шолу четпир-лал. Мал-маганын, техниканы үежип-иле алгай—мыа чүз боор. Азырадыкы төөне ды-ка-ла азып турар бис. Экекс-ле, экекс дээр, дыка-ла олутпай, чагаа-дыр бис. Черле моон сонгаар канчаар амы-дырлар, чуртаар бис? Шүтүт арагалар, азы бажыныры-мыска коргуп, сиринейичин олар бис бе? Арага сатпаза кандыгы? Бо дугайында эш-өр чүз болат турармы? Бистин чалгыч чер-чүртүгүлүгүсү бо чүзүл номчаан, бола-нын, мытар, ажи-түдүн арага-лардан азыр амыр ээни бир-ле хемчиги алаа боор дээр күзүл-биле бижиwенис. Суурун удурткучулар, ында хөрөжөнчөр чүзүлени, поф-визия комитети, депутаттар аныктар отузунаа корум-чүрүмү кижилер, ону ээстип, шыгыс болулар талзы-биле ачылдаар анаар ирги бе? Ол дээрзе, оларын дөрт хүлээлгези шыкажыл. Бистер ону ычтар билип турар бис.

С.ООРЖАК.
С.САЛБАК.

Чөөн-Хемчик район.

ИДЕГЕЛ-ЧАЛЫН САЛГАЛДА

Ада-өгбелеринин чуртун түтөш, төрөш болуу каас-чараш, төрөш чоңу каас-кежик-тиг, бай шыдалаг, тодуг-до-га мадып, сайдарлар туруу-дээр салгап бүтүрүп бодуун үзүндө үлүш кирип, чагай чачылдарын ызыгуу-саала-ныгга артыртып каар. Ада-өгбелеринин оту көрө, не кор-бозини кызы көрө деп улугер домактын утказыныч ханы-нын учуру мыда.

1934 чылда Улуг-Хем ко-жуунуну Кызыл-Дат сумуу-нун төү, амыг Булу-Терек суур азы чык тургустунга «Ак-Хем» совхозун төү үш өрөөл кызыл-буландан эгелээн. Дөртөн чылдар эгезинде тө-лө-виле-биле школа турду. Чи-гыч өрөөл чурталаа бажыны-чарышты турган. Суурун та-ваанын салыкчылары тууду ы-жын ачты, шарыга төрөпчү-лөп, шыккаа сөөртүп, чоунун нинти жүк-биле кылып эге-лээн. Туудуга демир кааг-да-а ачылганда, ол чок-даа тур-ган. Хана чуудартып хаары-ла-далап тургаш шеверин, бы-жыг кылып турганар. Манза материалын «аваан-дакы» кы-рынга чууду салган, ийи киж-и хол-биле кирээлдеп, белеткеп ап турган.

1947 чылда мен анаа ажил-дап турдум бир чык школа-га, кижини эгелээм, мал эмгек-те, суму конторазы база бе-ш-алды хире чурталаа бажы-нычтар бар чүз. Шүптү-зү-нүн кырышчы чок. Амыг-шатымы-биле алыр болза, ка-занаак бажыныр-дыр ийин. Суурун үтүгү талзынга, ха-раганын аразынга Чараш-Алаак МЧАЭ-зи, а алдын-ужунга Сарыг-Булу МЧАЭ-зи турган.

Оон арттары каттыгып алгаш, мал, тараа ачылган кылап турдулар. Суму даргазынга Дунгар, оон соода Хаа, Дар-жай, Даржаа, Маваз-Шир-де-лаа кижилер ачылалып турду. Школадын, кижини эм-гектезинин оттулар ыжын чылдын-на арбаканга хуваап каар, а олар бодуун эгелээ-де ерге бурузунге онал каар. Ону күсүтпейин баар ужу-турбас. Тараа, ситен шөдүн малга бастырбас дээр кажаа туттурар, кымын чеже кире-сиген белеткенин, кышка бе-леткенин, күрүнеге Дужаар тараа, саржаа оналдыган кычар, күсүдөй турарын хынаар, суму даргаларын

ажылы черле кыш-чай чок каалар кезип, органнастаар-даа, сурлаадаар-даа ажилын катар кылар, олут-чыдын бил-бес, хайнышкынын-ла турар чүз.

Чайын аалдар чайлааган үнө бээрзе, суур күйт дээр куксун, саят дээр сааскан чок дээр шыкпаш, шыпын апаар. Школа, эмгекте септер, 5-6 хире-ле кижини ачылдап чай-лаар. Ол хиреде бажыныр сонга, хаалгазы үрээр, бузар деп чүвенин сураа-даа чок турган. Кижини мал эмчилери база чайлааган, малчынар-биле кады көжө бээр. Туудуг-суур-даа кылыр, оттулар ыш-даа белеткээр халаас. Ажилчылардаа, уадурунчу-лар-даа ашка-шашык деп тур-бас. Азы-ле кижини база боттары салгалдыр Улуг-даа кижилер, уруг-ларыг-даа кандыг-бир ачылга хаара туттуган турар. Хой каларар, анай-ху-раганын ылар, бызаанын хө-нээр, баглар, кой, өшкү, инек саар, тараанын хоорар, соктар, оттулар ыжын чыгар, чүктээр, терге-шанакка азын, шарызын өрөдир дээр, чүгү кылбас дээр. Дүк-даа кагар-ла, кидис-даа салыр-ла. Чаа амырлардын эгези, эр-те-биллигин, туудуг-суурун, културанын эгези ычкар салдык эгелээн. Амыг Бу-лу-Терек суурну ол үеини кижилер көр болза, азын-тенип боор кола-хоорай деп чүзө бо-дур деп магадларар боор.

Бистин амыг чамдык анык кижилеривис аян-шынчы чок, күш-ажыл кылдырыдан оспа-ксырар, арагаларында хан-дыр, үш-үдүрүм аажы-чан-ыглар бар. Оларнык өгбелери-вис көр болза, кандыг хам-чыкка алысхан, аза-чектерге таварткан хөкүлдер боор деп савгыжы саргыш, салымнын-даа конууну дээрлер боор. База бир чижек Кара-Тур-газ ботазын 1938 чылда күзү-нүндө казып эгелээш, бир чыл болгаш доозулкан, Ынчангы тараачынар Улуг-Хов аксын суггарып, тараа тарапаш, чаа-гай дүжүтүт ап эгелээн. Ону хоочун дарган, ус-шевер, кы-лазы чок Сулар Монгуш уду-турт турган. Буга казарынга Хөлчүк Монгуш, Сүрүн-Нава Монгуш олар тергептеш тур-ган. Ол бутаны МЧАЭ, колхоз үзүндө ажи ачылган турган, а кажан совхоз апаргаш, ажи-лавай, ара каантарга, буга уву

үрлөп, дээр кооргалданып ка-ган. Оон соода ону катат тургузар дээр суг ажилда-гы. Ынын чери элээн бергелээ-шкени таарышкан. Өгбелери-вистин дөмчүлүгү, куксу-н-хай-биле кылып кааны ижи ол хире эки шынардыг бол-ган-дыр. Ол үеде техника, тус-кай эртемниг кижилер турган эвес.

Өгбелеривистин үлгери, ачы-хавыязын, уугу-хуузу ужулталган амыг Улуг-Хову аксында 114 га черден тары-мал медени совхоз чыл бүрүдө 600-700 тоннаны ап, амыг салгалды Михаил Сергитин дөрт кижилг эвезооу кызы-мак ачылган турар. Ону үжөн чылдарызы дег эвес, а ха-рын-даа ийи, үш улаа безин кай дүрүзүп кезип, ажаап ап турар аларган. Шак ындаг чаа шөдү Чаш-Тал алаанда дөкшөлөп, хараганын сеп да-жын аштап, ам ажилдагы кирип эгелээн. Анык назын, чалып салгал бүгү-ле үс-лө-лө келер ойнуу идегели болуп келген деп чүвенин балдык-алы ол дээрини бо чижектен көрүп болур шыкажыл.

Үжөн чылдарын эгезинде мен Чаа-Хөл школадын баш-тайгы өөрөнчигин турарым шагда, өөрөнчиги кижинин ада-нези аш-чечини школага белеткеп ачкан бээр, школадык оттулар ыжын база белетке-жип бээр чүз. Уадурун орун-дөжө баалаа бодуру: шада кырынга кидис салып алгаш, сырткы кылдыр кийи баштап чүзү-хөө бөлө каар, а шугаа кедер тоңуу ол болур. Дазыла ортуунда ызгидемир салып каан турар. Радио, те-левизорун сураан безин дын-наваанымыс үеде ойнаар хө-рекселдеривис чүз турган деп. Бир класска ийи-чангыс өөре-диге ному турар. Ону бир кижини номуру, арканнары дыннаар. Амыг шагта канчал-дөмшөр боор! Бо бүгүгү улусу революциянын 70-чи-лында канчал сатымалдык, амыг салгалга чугалаалык. Өгбелеривис чагай күш-ажылы чачылдарын өөренип, оларын улам байдып, келер салгалымыска келдиргү чүзү-лөтүлгөсү. Эки кылган ажил, үлө-лө-лө салгалдан салгалга дамчып чоруй баар, оон эл-чиптес алармы ында. Келер үе дээр идегел-чалы салгалда.

Роман ХУНАИ-ООЛ.
Ак-Тургу суур.

ТӨМБҮРЗЕКТИН СУДАЛЫ

Кым-даа ачаа киришпес

БЕЛГРАД. Югославиянын иштики херекте-ринге кым-даа холгаарлажып, киришпес жуурут. Чүзө дээрзе, бүгү чурттар анаа оон нарын айтырларын конститучу эргелерин суугар шиптирлеринге дузалаар, оон де-вискээрини бүдүн-бүрүн болгаш кызыгаар-ларын үрөттинес болурун сагыр ужу-рут. Ол чуртта кризисте таарыштыр шип-тирлерин чечиме чок болур таварыгалаа айылааг байлаа тургустунгаш. Европаны 19-ку вектин чорүдээш маржымшыкыны-не кирип илгитип болур. ССРЭ Президенти-нин тускай төлөлекчи Юлий Квинцинин Югославияга чагай тура-сорукун аян-чо-руун кылганынын соода, СЭТА-нын кор-респондентизинге ыча деп медегези.

Югослав уадуручулар-биле бүгү ужура-жышкынар ажит-чажыт чокка, боттук бо-лганын Юлий Квинцини чугалаан. Бистер араваста маргышпаан-даа, боттарымыс бо-даларымыс кымга-даа албадаан-даа бис.

Сөөлү хуннерде Югославияга херек-чы-рында чарыкышын бооп турарын дуга-йында айтырты харылааш, Юлий Квин-цини Словениянын болгаш Хорватиянын ха-марышпас чорукту чарлап, догунатканын дугайында шиптирлерини чангыс талалыг шиптирлер болганын оналдап айткан. Ын-дай шиптирлерин Югославиянын төп эрге-чагырлары хүлээп көрбөз, даштыкыдан-лаа дегиме албаан. Ынчангап делегет нинте-лелгези чангыс аай, девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн Югославия турарын күзеп турар.

Президент байыр чедирген

ВАШИНГТОН. ССРЭ-нин даштыкы херек-тер министр А. А. Бессмертных АКШ-та ажилчы аян-чорук кылып чедө бергенге президент Д. Буш байыр чедирген. Прези-дент Ак бажыга чыгып журналистер му-нунга чүз чугалап турган, совет министр-нин аян-чоруун байдалын «эки демдээ» кылдыр үнелеп көргөш, бедек денелдиг со-вет-америк ужуражышкынын июлдуу төв-чүзүлде Москвага эрттеринге белеткени-рини үзө чедир бооп турарын айткан. Ак бажынын дыңагышын суугар аларга, А. А. Бессмертных биле күрүне секретары Д. Бейкерин ажилчы ужуражышкынары бө-түн доостур ужурут. Оларын үзүндө стра-тегик шаап халаашкын чексестерини та-лазы-биле көрөш ачылган доозарын оорулаа арткай айтыртыларын колладыр ка-руп турар.

«Экологут аштырышкын»

НЬЮ-ЙОРК. «Хай националдыг аштырары Персия мугулдурган дайыга тиледез»

оларнын экологут буураашкыны-биле доо-зуган. Бойласту камгааларын айтыр-ларын талазы-биле АКШ-та эне-ат-сура-гы хөй-шынти организацыйаларын бирээ би-болур «Уорлауот» нинте-лелин илеткеп-би-жинин эгезинде ол дугайын айтты турар. «Күеит шынал-ла харын толаттыган-на ха-рын, ычнал-даа дайын болган девискээр экологут айыл-халаптын чери боду берген-дир—деп, ында чугалап турар. Эрттекип-чалбышталган мун-мун нефть агаарын аажок хилелдирген; төгүлгө канчаар-даа аажок хөй нефть чалгылаш. Персия мугулдурган суунда бүгү дигир бойласту узуткап турар; Ирактын хөй саныг химикат болгаш ядро-луг-даа бүдүрүлгелеринге бомба согушуну-ныры ол девискээрин хораныг бүдүмелде-биле халаавырыг болдурган: дыка хөй ба-жыннары болгаш албан черлерин чыла-шаап, узуткаан чорук ол чурттуу чоңуун ортузунга халаавырыг азырларын шепте-рерин болгаш аш-чүтүү келдерээр бол-дурган.

Месилдежишкиден өлгөндөр

БЕЛГРАД. Словениянын «Кызыл Крест» нинте-лелин сөөлү санаашкыны суугар аларга, ол республикага боо-чепсектиг месил-дежишкенин үзүндө 62 кижини өлгөн бооп турар. Югославиянын улусу армиязы эи хөй чидирган бооп—39 кижини оскутан деп июль тоста дыңаткан. Өлгөнненин ара-зында—Словениянын девискээр камгаала-нын дөрт төлөлекчи болгаш республиканын иштики херектер министровунун дөрт ажилдагычсы база бар болган. Ол шыкаш месилдежишкенин жүзүлгөн тус черин дөрт чурттагыч болгаш 10 даштык амаа-тылар база өлгөн. Бадылаткан кижилер-нин нинти саны 315 чексеп турган. оларнык аразында Югославиянын улусу армиязынын 163 солдаы болгаш офицерлер бар.

Негелдени күсөтсе-даа..

ДЕЛИ. Индиянын Ассам шталынын чазээ моон мурунда «Ассамин хостарынны кат-тышкан фронтуну» тууду алгаш барган 14 кижилери, оон иштинде совет спецназист Сергей Гришеников хостап, орнап алыр-би-ле ол фронтуну 650 дайычыларынга кө-дө-лөп көргүсүсүсү дугайын чарлаан тур-ган. Экстремисттерин бүгү негелдерини шү-түзүп күсөткен. Ынчал-лаа «Ассамин» хос-тарынны каттышкан фронтуну дээр экстре-мист бөдүлдежишкенин төлөлекчиини соо соода, совет спецназист Сергей Гришеников «дээр дээр бар чорда» боолар казын ме-дегези.

Ада-чуртун Совет Социалист Республикаларын Эвилелин болгаш мээр Төрөш чуртум Тыва Арат Республиканы камгааларын кезээде белен мээр! деп, шериг албаннарыг байырдыг байдалга илеткеп турганар.

Тыва эки турачылар ботта-рын интернационалчы дай-ныч согулазын фишом, биле карак кызыл сегиржип алышкынарга, эрес-дидини көргүсүшкан, маалымды-биле күсөткөш. ССРЭ-нин болгаш ТАР-нын өлөш, маалымды-биле пилалдып, омакс алдар-биле боттарын боттуктук эки ту-улусту бүткөткөн. Ош ту-рачы тыва танкист Чүртү-оол Хоомушк болгаш тыва эки турачы айттыг эскадрон-нун командири, гвардейи капитан Тулуш Кеңил-оол Со-вет Эвилелинин Маалдыр-леп бедек атка төлөткөп болган-дыр. Ол шыкаш Тывадан Бухтуев болгаш Александр Семирашкй Совет Эвилелинин Маалдыр деп атты алганыга Тыванын чоңу чүрээниг ха-нызындан өөрүп четтирген.

Тыванын арттыг революстуг шерин—АРШ Тыванын на-ционал революциянызы бол-гаш Улуг Октябрьдин төөгү-дүр чаалап алышкынарын карак огуз дег камгалар мындыг хулаагезин эрес-маалымдыг күсөткөш. Совет чуртун төөгүзүлде алдын үжүктөр-биле мынгеле бижит-кенин Тыванын улусу рево-люцияныын 70 чыл оюнда сеткил ханган медегелде-тур-бар бис. Арат шеринге бараан болуп чораш, ам хала-жылдаа турар хоочун офи-церлерин, биче даргаларын болгаш дайынчыларын (олар-нын саны ам дыка эвээжээн) кызыл партизандар-биле бол-гаш Ада-чуртун ыдыктыг та-гынын хоочуннары-биле ужуражышкынын Улусту ре-волюциянын 70 чыл оюнуу булузунде эрттирер болза, политика талазы-биле улуг ужурашкылар да санал, Са-малдай суурда чурттан ту-лар АРШ-тын болгаш Совет Армияга 1942-1947 чылдарла бараан болуп чораш, ам ха-лалдылаа Оюн Сероюнуу Кара-оолду бо талазы-биле четтикпей турар эгелекчи са-палын деткип тур мен.

Аотем БОРБАК-ООЛ.
АРШ-тын айттыг полугу-нун командиринин политика талазы-биле орадакчыны мо-раал. ССРЭ-нин Чепсектиг Күштеринин хоочуну, хала-жылдаа полковник.

Тывага улусчу революцияның чылы

Октябрьнын социалист Улуг революциянын күчү-лү чалгыч-биле 1921 чылда Тыванын улусчу революцияны тизгээш. Бүгү Тыванын тургу-зукту Улуг хуралы 1921 чыл-дын август 13-те ачтыктыган. Тыванын тускай догунаан на-ционал күрүнеси—«Танди. Тыванын Улусчу Республика-зы» тургустунган деп чарлаан.

1924 чылдын чазынында фе-одал Куулар Сумунакка, Мон-гуч Нурзатка баштакан Хөм-чик феодалдарынын контре-волюстуг тура халыкынын Тыванын улусчу революцияны-н чыдаап алышкынарынга, революстуг Тываны Совет Эвилелинден чарар дээр, «эвеш» алышкыч аылды келген. Диргелип келген ол аылды кайлаар бириг черге-нин согулазын ТАР-нын мурундаа бүгү хемчыл-биле тургустунган. 1921 чылдын төңүзүндө ТАР кааза күрүне-нин албан черлерин камга-лар, хөй-шынти корум-чүрүмү тудар согула-биле 30 кижини составтыг шеригжиткен отря-ды («үжөн», азы «чарыла ше-ринги») тургускан. «Үжөн ше-ринги», «Дөртөн шериг» деп ыр-мычарла тывылган. Ынчал-жоок ол дайынарар берген эу-лүг шериг эвес, чөп-формазы, дайынчы боо-чепсез болгаш ус-тав-дүрүм чок, дөт-халык, аш-чечин, инек-хөвүн ботта-рын хандырыптар, өлгөргө чүр-тап, боттары аш-чечин кылып чип, бижи билбес, кандыг-ла өөредиле-кычээ кылбас, ко-дуу-лаа шагдаа-чарыгалын хүлээлгези күсөдип, албан бижи чедир, эчиден, кижилер кийгиртп кижилер тур-ган. Топунун кырындап кет-кен кара кандазынын хөрээ-не «Чазактын чарыгалы» деп моол бичимелден, ол барык оларын ыгларын хемчир, шыкылга барымдааы девир-лэп турган.

«Үжөн шеригин» баштайгы чанымын Кыргыс, азы Бай-Ка-ра Тактан (чамдык докумен-тилерде Оюн Чучук-оол) тур-ган. Тактан Хомау дайынчы-дан бир холууну улуг эргэ чок чанып келгеш-биле чоң ону «Тактан маалдыр» деп адаар аларган, а «үжөн ше-ринги» чүвлекчи моол партизандарга хемчеге чораш Ярышкынов («Комбу-Баа-до») деп кижин турган.

ТАР-нын III съездин (апрель, 1924) Хемчик феодал-дарын контреволюстуг тура халыкынын улусчу чыдааган болган оон-биле холбаттып чуртта тургустун-ган политика байдалы чү-дөшүрүшкөш.

